

Circulaire uitdagingen

Aanvullende aandachtspunten voor beleid in tijden van kringlooplandbouw

Hans Dagevos, Gonne Beekman, Wim de Haas, Carolien de Lauwere & Marieke Meeusen¹

Deze policy brief *Circulaire uitdagingen* bedoelt de neergelegde LNV-visie over kringlooplandbouw en haar implementatie te ondersteunen door deze aan te vullen. De concentratie richt zich op drie punten die voornamelijk onderbelicht zijn gebleven in discussies over kringlooplandbouw. Het eerste aanvullende perspectief werpt een bestuurskundig licht op kringlooplandbouw. Door het hedendaagse kringlooplandbouwbeleid in een bredere context te plaatsen krijgt deze meer contrast. Duidelijker wordt dan dat de prevalentie van de beleidsvisie op het transitieproces naar kringlooplandbouw dichterbij bepaalde benaderingswijzen van maatschappelijke verandering staat dan bij andere manieren van kijken en dit ook doorwerkt in de beleidsprioriteit die aan 'noodzakelijke' aspecten van transitie wordt gegeven. De twee andere aanvullende perspectieven op kringlooplandbouw betreffen respectievelijk een gedragsmatige en bedrijfsmatige invalshoek. Beide perspectieven zijn complementair aan de LNV-visie vanwege het simpele gegeven dat de LNV-visie niet ingaat op wat circulair gedrag of circulaire bedrijfsvoering met bijbehorende circulaire businessmodellen inhoudt. Wat circulair gedrag en circulaire bedrijfsvoering kunnen betekenen is echter relevant als wel duidelijk wordt aangegeven dat kringlooplandbouw een gezamenlijke zaak is van alle betrokken ketenactoren. Hun doen en laten zijn drijvende krachten achter het maken van de omslag naar kringlooplandbouw.

Eveneens bedoelt deze policy brief *Circulaire uitdagingen* het circulaire landbouwverhaal verder te brengen. Een verhaal waarmee de LNV-visie zeker een begin heeft gemaakt. Maar wanneer kringlooplandbouw het nieuwe narratief voor landbouw en voedsel wil zijn en blijven, dan is het essentieel dat het verhaal wordt doorontwikkeld. Zeker ook als kringlooplandbouw wil beantwoorden aan de hoge verwachtingen die worden gekoesterd. Dit vraagt om een kringloopverhaal dat duidelijk afwijkt van het bekende 'lineaire' paradigma en bijbehorende praktijken, patronen en principes in plaats van erdoor te worden ingekaderd. *Circulaire uitdagingen* levert een bijdrage aan dit vervolgverhaal door onderwerpen en invalshoeken aan te dragen voor nieuwe hoofdstukken en aanvullende verhaallijnen die de door LNV neergelegde kringloopambities ondersteunen en verbreden.

¹ De auteurs zijn betrokken bij onderzoek binnen het thema 1-1D-1 Governance in transitions (KB-34-004-001) van het kennisbasisprogramma Towards a circular and climate positive society (KB-34).

Circulariteit contra crises

Gevestigde en gelauwerde manieren van produceren en consumeren staan onder druk nu klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, grondstoffenschaarste en emissieproblemen manifester en nijpender worden. Ondanks dat we al veel langer weten dat natuurlijke hulpbronnen niet onuitputtelijk zijn, groeit het gevoel van urgentie over de duurzaamheid van de wijze waarop en de mate waarin er geproduceerd en geconsumeerd wordt. De materiële behoeften van de welvarende wereldbevolking overstijgen die van de ecologische draagkracht van de aarde en wanneer meer mensen in dat voetspoor kunnen treden neemt ook hun ecologische voetafdruk toe. We hebben zodoende aan één aarde niet genoeg. Maar we hebben er niet meer dan één. Het is dus zaak binnen de planetaire grenzen te blijven. Verantwoord produceren en consumeren (*Responsible production and consumption*) is Sustainable Development Goal 12 van de Verenigde Naties en heeft direct betrekking op deze problematiek. Even nauwverwant is circulaire economie (CE), dat ook staat voor het vinden van toekomstbestendige (uit)wegen naar ontlasting van het milieu door beter behoud, beheer en gebruik van grondstoffen. De recente en snel toegenomen populariteit van circulariteit is niet los te zien van oplopende ecologische crises zoals bovengenoemd, en de belofte dat circulair hier een adequate oplossing heeft te bieden. De opmars van circulaire economie als term die zich in belangstelling mag verheugen en aanzien geniet, is terug te vinden in de media, in de onderzoekswereld en onder beleidsmakers en bij politici. Voor wat de politieke belangstelling in Nederland betreft is te verwijzen naar het Rijksbrede programma Nederland circulair in 2050 (sinds 2016) met bijbehorende transitieagenda's (begin 2018) en uitvoeringsprogramma's (2019-2023), of, meer specifiek, de LNV-visie over kringlooplandbouw (LNV, 2018) en het bijbehorende realisatieplan (LNV, 2019).

Met name de LNV-visie 'Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden – Nederland als koploper in kringlooplandbouw' (2018) zal als referentiepunt fungeren voor deze policy brief. De ambitie die in deze LNV-visie is neergelegd komt tot uitdrukking in de presentatie van kringlooplandbouw als route die de toekomst van de landbouw kan veiligstellen. Een route die weinig minder inhoudt dan het maken van een U-bocht, een ommezwaai, omdat de naoorlogse hoofdroute van kostprijsreductie en productieverhoging, met bijbehorende schaalvergroting en oriëntatie op de export, verlaten wordt:

“Het moet dus anders: we moeten van voortdurende verlaging van de kostprijs van

producten naar voortdurende verlaging van het verbruik van grondstoffen door een efficiëntere benutting in kringlopen.” (LNV, 2018: 19)

Want het huidige productiesysteem is niet houdbaar, raakt verder uit balans met wat de aarde kan geven, stelt de LNV-visie en het is daarom de hoogste tijd om “na te denken over een structurele verandering” (p. 12). Een verandering die gevonden wordt in kringlooplandbouw als “onontkoombaar en sluitend antwoord” (p. 5). Zoals circulair wel geldt als panacee tegen meer kwalen van de gekende economie, zo wordt ook kringlooplandbouw, als onderdeel van het opbouwen van een circulaire economie, aangewezen als oplossingsrichting voor meerdere problemen. Katrien Termeer in dit verband:

“Kringlooplandbouw is niet het antwoord op slechts één probleem, maar op een palet aan problemen en uitdagingen in het landbouwsysteem zoals: verduurzaming van de landbouw; versterking van de positie van de boer in de keten; vertrouwen in de voedselproductie; synergie tussen landbouw en biodiversiteit; aanpassing aan klimaatverandering; tegengaan van voedselverspilling; reductie van CO₂ en andere broeikasgassen; dierenwelzijn of eindigheid grondstoffen.” (Termeer, 2019: 2)

Of kringlooplandbouw deze verwachtingen kan waarmaken, moet de nabije toekomst uitwijzen. Voor nu geldt dat de LNV-visie behalve ambitieus en moedig, ook getuigt van besef dat de wereld van landbouw en voedsel geconfronteerd wordt met problemen die in belangrijke mate juist veroorzaakt worden door de wijze waarop het voedselsysteem zich heeft ontwikkeld tot wat het nu is. En Albert Einstein is hier na te zeggen dat problemen niet zijn op te lossen met dezelfde manieren van denken en doen als die ze veroorzaakt hebben. Natuurlijk, het is zeker mogelijk vragen en twijfels te hebben bij de mate waarin kringlooplandbouw daadwerkelijk verandering zal brengen respectievelijk überhaupt als zodanig bejegend wordt in de beleids- en bedrijfspraktijk, maar dit alles versterkt juist het idee dat het de moeite waard is het denken over kringlooplandbouw verder te ontwikkelen en te helpen versterken. In dit teken staat het navolgende.

Het is de moeite waard het denken over kringlooplandbouw verder te ontwikkelen en te helpen versterken.

Perspectiefwissel

Want het uitgangspunt hier is dat de betekenis van kringlooplandbouw afhankelijk is van het onderscheid met gevestigde praktijken, processen en denkbeelden. Oftewel de betekenis van kringlooplandbouw is afhankelijk van het verschil met dominante denk- en praktijkmodellen. Om in dit verband nogmaals Termeer (2019: 3) aan te halen:

“Kringlooplandbouw betekent ook dat er afstand moet worden genomen van keuzes die in het verleden zijn gemaakt en hun waarde voor het Nederlandse landbouwsysteem hebben bewezen.”

De betekenis van kringlooplandbouw is afhankelijk van het verschil met dominante denk- en praktijkmodellen.

Kringlooplandbouw draagt bij aan het bieden van oplossingen voor actuele en urgente problemen en staat voor transformatie: ingrijpende verandering van normen en waarden, herijking van doelen, (machts)structuren, interactievormen en institutionele arrangementen. Kortom, kringlooplandbouw is geen kleinigheid. Als het serieus wordt genomen als een transitie van het huidige voedselsysteem – dat in de Kamerbrief over voedselzekerheid van juni 2019 (BZ/LNV, 2019: 5) wordt gekwalificeerd als “een bedreiging voor zowel mensen als de planeet” – dan gaat het in wezen om een paradigmaverschuiving; om een perspectiefwissel.

We beschouwen in het onderstaande kringlooplandbouw als perspectiefwissel. Met de bedoeling de neergelegde LNV-visie en haar implementatie te ondersteunen willen we deze aanvullen. We richten ons op een drietal aandachtspunten die vooralsnog onderbelicht zijn gebleven in discussies over kringlooplandbouw. Het eerste aanvullende perspectief werpt een bestuurskundig licht op kringlooplandbouw. Voor dit perspectief geldt op zich nog het minst dat hier weinig attentie voor is. Het zojuist aangehaalde expertpaper van Termeer (2019) is hier bij uitstek een voorbeeld van. De hierin uitgewerkte strategie van ‘small wins’, die op vruchtbare bodem lijkt te zijn gevallen in het hedendaagse kringlooplandbouwbeleid, is echter in een bredere context te plaatsen wat deze benadering meer contrast geeft.

De twee andere aanvullende perspectieven van waaruit we naar kringlooplandbouw willen kijken betreffen respectievelijk een gedragsmatige en bedrijfsmatige invalshoek. Beide perspectieven zijn complementair aan de LNV-visie vanwege het simpele gegeven dat de LNV-

visie niet stilstaat bij wat circulair gedrag of circulaire bedrijfsvoering met bijbehorende circulaire businessmodellen inhoudt. Omdat wel duidelijk wordt aangegeven dat kringlooplandbouw een gezamenlijke zaak is van alle betrokken ketenpartijen wiens doen en laten bepalend is voor het maken van de overgang naar kringlooplandbouw, mag het relevant worden genoemd te verkennen wat circulair gedrag en circulaire bedrijfsvoering kunnen betekenen. Het gaat hier immers om drijvende krachten van de omslag naar kringlooplandbouw.

Bestuurskundig perspectief op kringlooplandbouw

De in deze paragraaf gezochte aanvulling is tweeledig. Ten eerste wordt kringlooplandbouw in een bredere bestuurskundige context geplaatst. Dit laat zien dat de wijze waarop de overgang naar een kringlooplandbouw vooralsnog wordt ingestoken zich nauw verhoudt tot bepaalde manieren waarop een transitieproces is te benaderen, maar daarentegen verderaf staat van andere manieren van kijken. Ten tweede dat een breder palet van benaderingswijzen een aantal aandachtspunten oproept over aspecten die momenteel minder prioriteit krijgen.

Als we kijken naar de manier waarop de transitie naar een circulaire landbouw sinds september 2018 is geadresseerd en aangepakt, dan valt de overeenstemming met de institutionele benadering en de openbaar bestuurbenadering op. Om met de laatstgenoemde te beginnen. In de openbaar bestuurbenadering is een belangrijke rol weggelegd voor de overheid als het gaat om maatschappelijke veranderingen. De overheid heeft hierin een overduidelijke taak door doelen te kiezen en juridische, economische en communicatieve instrumenten in te zetten teneinde die doelen dichterbij te brengen – dit alles onder het toezien van het parlement. De LNV-visie over kringlooplandbouw past hier goed in. Het gaat hier immers om een uitgeschreven overheidsinitiatief dat discussie heeft losgemaakt over het inslaan van een

transitiepad en het bewerkstelligen van landbouw die anders is dan de gebruikelijke.

De correspondentie tussen de gang van zaken rond kringlooplandbouw en de institutionele benadering toont zich als we deze herkennen als de benaderingswijze die in het dagelijks spraakgebruik vaak wordt aangeduid met 'polderen'. Deze aanpak wortelt in de Nederlandse consensuscultuur, maar wordt – zonder deze daaraan gelijk te stellen – ondersteund door wetenschappelijke inzichten over het belang van institutionele aanpassing bij maatschappelijke transitie. Instituten zijn elementen die structuur geven aan maatschappelijke ontwikkelingen. Deze elementen bestaan uit formele en informele regels, wetten en gewoonten, maar ook uit de machtsverhoudingen en zelfs taal. Instituten formeren maatschappelijke structuur; bestaan behalve uit verhoudingen, regels en gewoonten, ook uit sociale organisaties (rechterlijke macht, politieke organisaties, wetenschap, grote bedrijven, e.d.) die deze dragen en in stand houden. Binnen de institutionele benadering is de zienswijze dat het noodzakelijk is institutionele partijen bij grote maatschappelijke veranderingen te betrekken. Deels omdat de uitvoering van hen afhankelijk is, maar vooral omdat een transitie voor een groot deel ook gaat over het veranderingsproces van die instituten zelf.

De kringloopvisie van LNV laat er geen misverstand over bestaan dat de participatie van alle stakeholders en hun veranderingsbereidheid cruciaal zijn voor het maken van de omslag naar kringlooplandbouw. Dit ademt de geest van het poldermodel, maar is tot op heden niet verder geformaliseerd. Terwijl het binnen het institutionele kader de Nederlandse gewoonte is om bij de aanpak van grote maatschappelijke opgaven met alle grote partijen om de tafel te gaan zitten en een gezamenlijke aanpak te ontwikkelen die wordt vastgelegd in een akkoord (denk aan het Energieakkoord, het Klimaatakkoord of het Noordzeeakkoord), heeft er voor wat betreft de transitie naar een circulair voedselsysteem nog geen breed institutioneel proces plaatsgevonden. Er is geen voedselakkoord.

De kringloopvisie van LNV laat er geen misverstand over bestaan dat de participatie van alle stakeholders en hun veranderingsbereidheid cruciaal zijn voor het maken van de omslag naar kringlooplandbouw.

Kritiekpunten op bovengeschetste benaderingen zijn bijvoorbeeld dat een overheid als een soort CEO de maatschappij probeert te managen. De maakbaarheid van transitie en het idee dat transities zich laten sturen wordt betwijfeld. Ook zijn vraagtekens te plaatsen bij het

idee dat via 'polderen' transities zijn te realiseren. Los van de vraag of een 'akkoordendemocratie' nog wel een democratie is (Koole, 2019), betreft een transitie een verandering in de bestaande orde terwijl de kritische noot die met betrekking tot de institutionele en openbaar bestuurbenadering is te kraken is of beide niet eerder de gevestigde belangen versterken, wat onder meer tot uitdrukking komt in de partijen die uitgenodigd worden te participeren, in de taboe-onderwerpen die blijven bestaan omwille van de lieve vrede dan wel anderszins te verstoring worden geacht. De bestuurlijke kijk op kringlooplandbouw heeft naast consequenties voor de wijze waarop het omslagproces wordt ingericht ook impact op de voorkeur die uitgaat naar bepaald soorten interventies. De nadruk op consensus en het in gezamenlijkheid zetten van stappen maakt dat uit het arsenaal van beleidsinterventies van overheidswege eerst en vooral wordt gekozen voor het aanmoedigen van particulier initiatief en het faciliteren daarvan.

Kritiek die gemakkelijk afkomstig kan zijn van de zijde van aanhangers van andere zienswijzes op veranderingsprocessen, zoals de transitiebenadering (Geels, 2004; Loorbach, 2009). In tegenstelling tot de institutionele benadering vraagt men zich in het transitiedenken juist af hoe instituten veranderen en waar deze veranderingen uit voortkomen. Instituten veranderen niet zomaar, maar doordat zij tegen fysieke of maatschappelijke grenzen aanlopen. De veranderingen die dan optreden, zijn het gevolg van innovatieve ontwikkelingen die in niches ontstaan, en een sleutelrol spelen bij het aanpassen van instituten. Bovendien staat in de transitiebenadering het veranderingsproces zelf centraal. Benadrukt wordt dat een transitie decennialang kan duren. Hierin wordt een fasering onderscheiden, waarbij elke fase om eigen interventies vraagt. Daarnaast wordt veel belang gehecht aan de interactie tussen innovaties in niches en structurele verandering van zogenaamde regimes: instituten, technologieën en netwerken van actoren. De interventiestrategie vanuit dit perspectief is gericht op zaken als het scheppen van ruimte voor innovaties, het stimuleren van koplopers en het bevorderen van processen van aanhaking bij institutionele veranderingen. Dit kan natuurlijk door (tijdelijke) verruiming van regels of brede innovatiesubsidie, maar heeft ook betrekking op een positieve en uitnodigende houding van overheden. Een werkvorm die in dit kader vaak wordt genoemd is die van living labs.

Dat transities méér zijn, en om méér vragen, dan de inzet van nieuwe technieken, productiemethoden of handelssystemen, wordt benadrukt in de evolutionaire benadering. Transities gaan over evolutionaire processen van betekenisgeving en werkelijkheidsdefiniëring. Transities zijn te zien als grote maatschappelijke

leerprocessen. Hierbij kunnen op het oog kleine veranderingen op den duur grote betekenis hebben. Als deze zich met elkaar verbinden kunnen er heel nieuwe patronen of sociale praktijken ontstaan. Het teruglopen van het roken in Nederland is hiervoor exemplarisch. Individuele voorkeuren, voorlichting, accijnzen, klokkenluiders, juridische procedures, voegden zich samen tot een nieuw patroon. Maar dit heeft wel vijftig jaar geduurd – en we vergeten evenmin dat desondanks nog altijd een flinke groep Nederlanders rookt.

Onder de evolutionaire benadering bevinden zich verschillende varianten. Sommige daarvan hebben grote twijfels bij de mogelijkheden van geplande interventies überhaupt (Van Assche et al., 2017). In het kader van kringlooplandbouw krijgt de variant gericht op 'small wins' recentelijk de nodige respons. Small wins zijn betekenisvolle stapjes met tastbare resultaten. Deze benadering komt voort uit de organisatietheorie van Karl Weick (1984) die constateerde dat structuren en regels niet moeten worden gezien als condities, maar voortdurend in kleine beslissingen worden geproduceerd. Dit als uitgangspunt nemen betekent voor overheden dat het lastig is om hiervoor een strategie te ontwikkelen omdat er vaak geen duidelijke input-outputrelaties zijn. Wel kan een overheid: ambities formuleren, daarnaast small wins uitlokken, verspreiden, verdiepen en verbreden, en ten slotte taboes en blokkades proberen te doorbreken (Termeer, 2019). Op het gebied van circulaire voedselsystemen is momenteel een scala aan lokale initiatieven te vinden die in potentie een small win kunnen worden.

In de zoektocht naar het bewerkstelligen van een transitie naar kringlooplandbouw is de ene benadering prominenter aanwezig dan de andere.

In de zoektocht naar het bewerkstelligen van een transitie naar kringlooplandbouw is de ene benadering prominenter aanwezig dan de andere. Minder aanwezig is de transitiebenadering en ook het mentaal-culturele accent dat de evolutionaire benadering legt als essentieel onderdeel van maatschappelijke verandering, is minder duidelijk aanwezig. Het beeld momenteel is dat een meer holistische én radicale zienswijze op circulaire landbouw op de achtergrond staat. Deze invalshoeken, die een groter maatschappelijk abstractieniveau bestrijken, worden met name vertegenwoordigd door de transitie- en evolutionaire benadering. Het lijkt opportuun dat de huidige benadering van kringlooplandbouw zich laat aanvullen door tot op heden ondergeschikte benaderingen. Om te beginnen om vast te houden aan de presentatie van kringlooplandbouw als alternatief

voor gevestigde landbouwpraktijken en daarmee stand voor een trendbreuk met de voorbije decennia. Vervolgens omdat de verschillende benaderingen weliswaar ideaaltypisch tegenover elkaar zijn te stellen, maar in de praktijk van bestuur en beleid zich eerder complementair dan conflictueus tot elkaar verhouden. Praktisch gezien kunnen ze weliswaar tot discrepanties leiden maar zitten ze elkaar niet in de weg: overeenkomsten kunnen worden afgesloten terwijl maatschappelijke leerprocessen gewoon doorlopen en allerlei individuen, bedrijven en organisaties, zowel gevestigde partij als innovatieve koploper, aan vernieuwingen werken.

Het gaat bij circulaire landbouw niet om het draaien aan knoppen, maar om het opbouwen van iets nieuws.

Het palet van benaderingswijzen levert een aantal aanvullende aandachtspunten op, die we hieronder formuleren in termen van noodzaak. Allereerst de noodzaak van kaderstelling. Het gaat bij circulaire landbouw niet om het draaien aan knoppen, maar om het opbouwen van iets nieuws. Hoewel de ambities zijn geformuleerd, vereist de gedachte dat aan iets nieuws wordt gebouwd meer. Belangrijk is namelijk dat kringlooplandbouw geen beleidsveld op zich wordt, bijvoorbeeld gericht op een nieuw type landbouwbedrijven, maar richtinggevend is voor al het beleid. Ten tweede de noodzaak van een brede scope voor experimenten. Leren en experimenteren worden in meerdere benaderingen als belangrijk aangemerkt. Vanuit het oogpunt van een systeemtransitie is een brede scope voor het experimenteren nodig. Experimenten moeten verder gaan dan nieuwe agrarische technieken, zoals strotenteelt of nieuwe bedrijfssystemen met een veel groter aandeel eiwit van eigen bedrijf. De transitie van het voedselsysteem vraagt ook om experimenten met betrekking tot de verwerking van voedsel, de handel en de consumptie. Brede scope omvat verder een open toegang tot experimenten en faciliteiten die zijn toegerust om van elkaar te leren.

Ten derde de noodzaak van aanhaking. Belangrijk hier is de relatie met het institutioneel niveau (regulering, samenwerking tussen partijen). Experimenten moeten daarin kunnen doorwerken en leiden tot ander beleid. Mogelijk ontstaat daarbij op een gegeven moment zelfs een aanleiding om opnieuw te starten met een herinrichting van gebieden (een optie die ook in het kader van de stikstofcrisis is genoemd). Het vierde aanvullende aandachtspunt betitelen we als de noodzaak van reflectie. In zowel de transitie- als de evolutionaire benadering is reflectie van groot belang. Monitoring

speelt hierin een sleutelrol en is op verschillende manieren in te zetten: om beleidsprestaties te verantwoorden, als instrument in het kader van gestapelde beloning voor boeren en als reflexief instrument om te leren. Voor transitie is met name de laatste vorm van belang – die overigens in de praktijk nog wel eens wordt vergeten. Ten vijfde de noodzaak van het in acht nemen van systeemgrenzen. Een systeem van kringlooplandbouw in Nederland krijgt onherroepelijk te maken met niet of nauwelijks beïnvloedbare factoren op het gebied van internationale prijsverhoudingen of EU-beleidskeuzes. Dit zal bepalend zijn voor de mogelijkheden voor het inzetten van instrumenten. Een eigen prijsbeleid is niet mogelijk, uitkopen van boeren of omvormen van landbouwgebied naar natuurgebied wel. Ten zesde en ten slotte de noodzaak van aandacht voor verliezers (Dagevos & Hoes, 2018: 27; Termeer, 2019: 8). Met name vanuit de transitiebenadering wordt aangegeven dat een circulair voedselsysteem gepaard zal gaan met schuring en creatieve destructie, om de bekende term van Joseph Schumpeter te gebruiken. Het ontstaan van verliezers is onlosmakelijk verbonden met transities, maar roept wel maatschappelijke opgaven en beleidsvragen op: wie zijn de verliezers, gaat de overheid voor een vangnet zorgen, wat is dit vangnet en wat heeft dit voor effecten? Het denken hierover en onderzoek hiernaar staat nog in de kinderschoenen. Om dit verder te ontwikkelen is het belangrijk te beginnen met dit onderwerp te benoemen en op de (beleids)agenda te zetten.

Het ontstaan van verliezers is onlosmakelijk verbonden met transities, maar roept wel maatschappelijke opgaven en beleidsvragen op.

Bedrijfsmatig perspectief op kringlooplandbouw

Het tweede complementaire aandachtspunt richt zich op circulaire bedrijfsvoering. In de LNV-visie gaat het

nauwelijks tot niet over wat een circulair businessmodel inhoudt. De suggestie is dat kringlooplandbouw boeren de mogelijkheid geeft hun boerenbedrijf economisch toekomstbestendig te maken. In het wenkend perspectief dat geboden wordt gaat het afscheid nemen van kostprijsreductie kennelijk samen met het vasthouden aan het stellen van dominante economische doelen als maximalisatie van de bedrijfswinst en versterken van de sociaal-economische positie van boeren. In de wijze waarop circulariteit uitwerking krijgt gaat het vooral over het efficiënt inzetten en duurzaam beheren van hulpbronnen, het optimaliseren van reststromen en het hergebruiken van grondstoffen en producten. Kringlooplandbouw als technologische opgave: met afvalvermindering en betere recycling van nutriënten, met mestvergisters of precisielandbouw, met slimme logistiek of natuurlijke gewasbescherming wordt eco-efficiëntie geboekt en invulling gegeven aan de kringlooplandbouw.

Deze concentratie op materiaalstromen, hernieuwbare input en efficiënter ontwerp en gebruik van productieprocessen en producten past helemaal in de benaderingswijze van de Nederlandse overheid als het om circulaire economie gaat. Dit spoort ook met de positionering van kringlooplandbouw als integraal onderdeel van de circulaire economie. De invulling die hier van overheidswege aan circulair wordt gegeven is er een die veel breder opgeld doet. Het is niet overdreven te stellen dat het gangbaar is de nadruk op efficiëntiegerichte productiemethoden en technologische innovaties te leggen als representaties van de circulaire economie. De omslag naar kringloopboer wordt gemaakt via het beter benutten van reststromen of grondstoffen vanuit de gedachte dat kringlooplandbouw bestaat uit het treffen van eco-efficiënte maatregelen in de boerenbedrijfsvoering. Circulaire economie geeft in deze gedachtelijn vaak genoeg geen aanleiding tot diepgravende herbezinning op bestaande denk- en doekaders. De vraag is evenwel of dit te vermijden is als circulaire bedrijfsvoering de reputatie van business as unusual waar wil kunnen maken.

In de LNV-visie gaat het nauwelijks tot niet over wat een circulair businessmodel inhoudt.

Het aanvullende perspectief hierop is dat de inrichting van een circulair businessmodel gecompliceerder en omvattender is dan dit. Om te beginnen omdat het fundamentele vragen oproept over maatschappelijke opgaven en verantwoordelijkheden van bedrijven, over te stellen doelen en te stellen (ecologische) grenzen, over gevestigde posities en relaties tussen ketenactoren en gekoesterde regels, waarden en belangen. Het gaat hier feitelijk om de zonet aangestipte herbezinning op de

economie zoals we die kennen. Dit 'rethinking' betreft een van de zogenaamde R-strategieën van circulariteit. Rethinking bevindt zich hoog op de R-ladder in tegenstelling tot recycling. Dit voert naar een tweede argumentatie voor een meer omvattend perspectief op het kringloopbedrijf. Een efficiëntiegedreven strategie voor circulaire landbouw resulteert er namelijk gemakkelijk in dat de verandering wordt gezocht in recycling, dat behoort tot de lage R-strategieën, zonder dat veel haast wordt gemaakt noch noodzaak gevoeld om het roer radicaler om te gooien in de richting van 'hogere' R-strategieën, zoals refuse of reduce. Circulaire businessmodellen die kringlooplandbouw representeren lopen dan het gevaar niet verder te komen dan voorzichtige modificaties waarmee uiteindelijk op een andere manier hetzelfde gedaan blijft worden.

Een efficiëntiegedreven strategie voor circulaire landbouw behoort tot de lage R-strategieën, zonder dat veel haast wordt gemaakt noch noodzaak gevoeld om het roer radicaler om te gooien in de richting van 'hogere' R-strategieën, zoals refuse of reduce.

In de moderne wetenschappelijke literatuur is eenzelfde tendens te vinden. Veel van de visievorming op circulaire businessmodellen wordt ingestoken vanuit een technologisch optimisme, is primair gericht op hergebruik en herstel van natuurlijke hulpbronnen om deze zo lang en zo maximaal mogelijk te behouden, en daarmee regeneratie en restauratie de kernwoorden van business modellen te laten zijn. Het afwijken van het standaard neoliberale economisch denken en doen is bescheiden en verloopt met incrementele stapjes. Het gaat er veelal niet om gevestigde modi operandi en mindsets fundamenteel ter discussie te stellen of er radicaal mee te breken, concludeert Florian Hofmann (2019) na een literatuurverkenning. Wat hem betreft zou op basis van de prangende problemen van klimaatverandering en grondstoffenschaarste beter meer opgeschoven worden naar het ontwerpen van circulaire businessmodellen voorbij (eco-)efficiencydenken in de richting van sufficiencydenken. Het gaat hier over het inhoud geven van een bedrijfslogica waarin het dominante economische paradigma van kwantitatieve groei verlaten wordt en gezocht wordt naar een andere logica met een 'economie van het genoeg' en 'kwalitatieve' groei als ankerpunten. Hoe lastig het is ons ideeën te vormen over mogelijkheden die anders zijn dan waaraan we gewend zijn, laat het op interviews gebaseerde onderzoek van Vivian Tunn en collega's (2019: 332) zien: zelfs voor experts in het CE-veld blijkt het heel moeilijk te zijn zich een voorstelling te maken

van businessmodellen die meer radicaal afwijken van business as usual.

Duidelijker wordt dat niet alles kan en dat het nodig is scherpe keuzes te durven maken als kringlooplandbouw en bijbehorend beleid méér wil zijn dan oude wijn in nieuwe zakken.

Toch is het mogelijk hieraan te ontsnappen en na te denken over onderscheidende kenmerken van kringlooplandbouw die verdergaan dan de inzet op vergroting van de efficiëntie (minder emissies, beter voer- en stalmanagement, verwerking van reststromen, beter management van de grond, precisielandbouw, e.d.). Als Imke de Boer en Martin van Ittersum (2018) hun denk- en verbeeldingskracht aanspreken komen ze bijvoorbeeld tot uitsluiting van voor akkerbouw geschikte grond voor de verbouw voor veevoer als er ook gewassen voor humane consumptie op geteeld kunnen worden, en vee dat alleen gevoerd wordt vanuit grasland en reststromen. Ongeacht of de invulling van circulaire veehouderij nu afkomstig is van deze twee onderzoekers, of kringlooplandbouw voorbij incrementele verandering illustratie wordt gegeven aan de hand van het gedachtegoed van Caring Farmers (<https://caringfarmers.nl/>), duidelijker wordt dat niet alles kan en dat het nodig is scherpe keuzes te durven maken als kringlooplandbouw en bijbehorend beleid méér wil zijn dan oude wijn in nieuwe zakken. Het maakt bijvoorbeeld duidelijk dat Nederland als koploper in kringlooplandbouw zich bepaald niet gemakkelijk verhoudt tot het koesteren van de positie van exportgrootmacht of erkent dat de ambitie van circulaire veehouderij erom vraagt dat inkrimping van de veestapel niet tot taboe wordt verklaard. Het circulair landbouwbedrijf vraagt om nieuwe visies op eigendom en eigenaarschap, op delen van grond en vermogen, op collectieve bedrijfsmodellen, op nauwere verbindingsvormen tussen boer en burger in renderende bedrijfsconstructies.

Het eten dat teveel door de mond gaat zou net zo'n volwaardig en ernstig te nemen onderwerp van beleidsaandacht mogen zijn als eten dat de mond niet bereikt.

Circulaire economie en kringlooplandbouw als onderdeel daarvan vragen er eveneens om het bredere kader van economische groei in heroverweging te nemen en bovendien niet alleen accent op de productiezijde van de economie te leggen maar ook op de vraagzijde. Vooralsnog blijft de LNV-visie steken op de mededeling

dat consumenten een rol hebben in de kringlooplandbouw zonder deze verder te specificeren dan dat consumenten waardering hebben voor voedsel door verspilling tegen te gaan en hun keuzes niet altijd en alleen te baseren op prijs en gemak (LNV, 2018: 29). Hoe consumenten in dit laatste ondersteund kunnen worden door voedselbeleid en agrifoodsector en welke marktmechanismen en bedrijfscultuur hiervoor bijstelling behoeven, komt niet aan de orde. Beledisprioriteit geven aan de vermindering van voedselverspilling is zonder twijfel een passende in het kader van circulariteit. Maar de focus op de reductie van eten dat wordt weggegooid voordat het de mond heeft bereikt laat een andere vorm van voedselverspilling ongemoeid. Hier gaat het om overconsumptie, om het teveel dat we eten ten opzichte van de geadviseerde hoeveelheden. Hier gaat het dus om voedselverspilling in de zin van het teveel aan eten dat de mond wél bereikt. Het eten dat teveel door de mond gaat zou net zo'n volwaardig en ernstig te nemen onderwerp van beleidsaandacht mogen zijn als eten dat de mond niet bereikt met de kennis van nu dat consumptie boven de voedingsrichtlijnen een vergelijkbare bron van voedselverspilling is als eten dat vóór consumptie wordt afgedankt. Ook in dit geval zou de ladder van circulariteit beklommen worden voorbij recycling naar reducing en rethinking. Dan komt de vraag voor te liggen welke verdienmodellen en verantwoordelijkheden het agrobetriebsleven heeft in het voorkomen van overconsumptie. En ook voor beleid ligt hier een gevaarlijker en breder terrein klaar dan wanneer de circulaire beleidsaandacht is gericht op het stimuleren van praktische maatregelen die de wegwerpcultuur bedoelen te beteugelen.

Gedragmatig perspectief op kringlooplandbouw

Na het zojuist genoemde is naadloos de overgang te maken naar het volgende additionele perspectief dat we op kringlooplandbouw willen werpen: het maken van de overgang van een 'lineaire' landbouw naar een circulaire vraagt om ander gedrag en andere prioriteiten. In de LNV-visie wordt weliswaar beklemtoond dat het transitieproces naar een kringlooplandbouw een

gezamenlijke verantwoordelijkheid is waar alle stakeholders hun aandeel in hebben, maar het ontbreekt aan aandacht voor welk gedrag hier al dan niet aan bijdraagt. Bestaat er zoiets als 'circulair' gedrag en wat maakt dit anders dan 'lineair' gedrag? Welk gedrag is bevorderlijk voor de realisatie van kringlooplandbouw en welk gedrag verhoudt zich slecht tot het circulaire regime? Relevante vragen. Hoewel ze in de LNV-visie niet worden gesteld, laat staan van antwoorden voorzien, zijn ze belangrijk om te adresseren. De invulling die kringlooplandbouw krijgt is immers afhankelijk van het gedrag van bedoelde stakeholders – van boeren tot en met burgers. In deze context is het waardevol gedachten te ontwikkelen over wat onder 'circulair' gedrag is te verstaan en ons af te vragen hoe de handelingsperspectieven verschillen van het gebruikelijke gedragsrepertoire.

Een startpunt voor een dergelijke verkenning biedt Kate Raworth die in haar boek *Doughnut economics* vijf veranderingen noemt die belangrijk zijn voor de realisatie van een circulaire economie (Raworth, 2017: 102). Ze onderscheidt de volgende veranderingen: (1) van eigen belang naar sociaal geëngageerd, (2) van vaste voorkeuren naar fluide waarden, (3) van geïsoleerd en op zichzelf zijn naar onderling afhankelijk, (4) van berekenend naar inschattend en (5) van dominant over de natuur naar afhankelijk van en diep ingebed in de natuur. Het zou volgens Raworth mogelijk moeten zijn deze verschuivingen plaats te laten vinden. Mensen zijn volgens haar al in zekere mate sociaal geëngageerd, niet vastgeroest in vaste waarden en normen, onderling afhankelijk, inschattend en ingebed in de natuur. In een circulaire economie – of meer specifiek de kringlooplandbouw – zou hier veel meer nadruk op moeten komen te liggen. Hoezeer (latent) aanwezig ook, het is allerminst eenvoudig de gedragskenmerken tot uitdrukking te laten komen en de goede condities hiervoor te realiseren. Integendeel. Om dit te illustreren vervolgen we onze korte zoektocht naar circulair gedrag door de startpunten van Raworth te verbinden met noties uit de gedragstheorie.

In de theorie van gepland gedrag (*the theory of planned behaviour*) van Icek Ajzen (1991) en diens opvolger de beredeneerde actiebenadering (*reasoned action approach*) die Ajzen samen met Martin Fishbein (2010) ontwikkelde, vormen sociale normen en de mate waarin personen zich hier iets van aantrekken een belangrijke component (naast intentie, attitude en gepercipieerde controle over het gedrag). De nadruk die hier gelegd wordt op de sociale invloed op individuele gedragskeuzes heeft raakvlak met de eerste en derde verandering die Raworth (2017: 103 en p. 109) aanwijst. Meer in het algemeen wordt in de gedragstheorie gewezen op de invloed van het gedrag van anderen op de keuzes en

voorkeuren van mensen. Hoe individualistisch en onafhankelijk we onszelf ook mogen vinden en hoezeer we ook van mening kunnen zijn dat het eigenbelang onze afwegingen bepaalt, ons gedrag speelt zich allesbehalve in een sociaal vacuüm af.

Hoe individualistisch en onafhankelijk we onszelf ook mogen vinden en hoezeer we ook van mening kunnen zijn dat het eigenbelang onze afwegingen bepaalt, ons gedrag speelt zich allesbehalve in een sociaal vacuüm af.

In concreto betekent dit bijvoorbeeld dat boeren sneller geneigd zullen zijn productiemethoden te accepteren die bijdragen aan kringlooplandbouw als andere boeren in hun omgeving dat ook doen (descriptieve sociale normen) of als boeren uit hun omgeving of andere voor hen belangrijke personen dit van hen verwachten (injunctieve sociale normen). Analoog hieraan zullen consumenten eerder geneigd zijn mee te doen met afvalscheiding of levensmiddelen te kopen die meer duurzaam geproduceerd zijn als meer – en voor hen belangrijke – mensen dit ook doen of dit van hen verwachten. In het normale taalgebruik vertalen we dergelijke gedragsmechanismen ook wel met sociale druk. Deze doet ertoe. De mate waarin is uiteraard afhankelijk van de 'gevoeligheid' van mensen – als boer, als burger – voor sociale normen en zich hier al dan niet aan te conformeren enerzijds en anderzijds hoe moeilijk of makkelijk het is een sociale norm te negeren.

Een andere driver voor sociaal gedrag, die overeenkomst heeft met het accent dat Raworth legt op sociaal engagement (1) en onderlinge afhankelijkheid (3), komt uit de gedragseconomie. Het gaat hier om pro-sociaal gedrag en eerlijkheid (*pro-social behaviour and fairness*). Hiermee wordt aangeduid dat mensen niet alleen uit eigenbelang handelen maar ook altruïstisch kunnen zijn; uit zichzelf, omdat het hen een goed gevoel geeft of omdat anderen het ook doen (Pollitt & Shaorshadze, 2013). De laatste gedragsoverweging voert direct naar de theorie van coöperatief gedrag of de sociale dilemmatheorie. Sociale dilemma's treden op als individuele kortetermijnbelangen in strijd zijn met collectieve langetermijnbelangen (Van Lange et al., 2013). Praktijkvoorbeelden laten zich gemakkelijk vinden. Met het oog op kringlooplandbouw is te denken aan het telen van gewassen in monocultuur omdat dit een groter bedrijfsrendement sorteert maar wel ten koste gaat van landschapsbeleving door de omwonenden. Met het oog op kringlooplandbouw is te denken aan het veehoudersbelang om de eigen veestapel te vergroten, terwijl het voor de uitstoot van broeikasgassen en ammoniak beter zou zijn om allemaal

wat minder vee te gaan houden. Voorbeelden als deze hebben ook raakvlak met de verandering van Raworth (2017: 114) die gaat over onze relatie met de natuur. Als het primaat niet ligt bij het domineren maar bij het respecteren van de natuur en er onderdeel van zijn belangrijker is dan erboven staan, dan komt de 'positie' van de boer en de 'juiste' manier van boeren in een ander licht te staan. Voor consumptiegedrag leert de sociale dilemmatheorie dat de keuzes van mensen niet alleen gemaakt (kunnen) worden op basis van het persoonlijke profijt dat ervan verwacht wordt, maar dat in gedrag ook rekening wordt gehouden met collectieve belangen, wat zich bijvoorbeeld uit in keuzes om minder vlees te eten of niet het vliegtuig te nemen. Ook hier geldt dat niet iedereen dit gedrag vertoont of dat het belang dat 'groter is dan jezelf' altijd de overhand krijgt in de gemaakte afweging. Sterker, bepaalde groepen boeren en consumenten zullen zich hier weinig tot niks gelegen aan laten liggen, maar het juist aantrekkelijk vinden te kiezen voor de positie van zogenaamde 'free riders'. Het gevaar van deze free riders is dat ze de goede bedoelingen van anderen ondermijnen – met name als de free riders meer profiteren van de 'altruïstische' keuzes dan degenen die deze keuzes wel hebben gemaakt.

Bepaalde groepen boeren en consumenten zullen het juist aantrekkelijk vinden te kiezen voor de positie van zogenaamde 'free riders'.

De vierde gedragsgerichte verandering die volgens Raworth (2017: 111) toebehoort aan een circulaire economie gaat erover dat we afstappen van het beeld van de calculerende consument die rationele keuzes maakt naar een perceptie op gedrag dat gestoeld is op het maken van inschattingen in een context van onzekerheden en onvolledige informatie. Het idee van een lineair en rationeel keuzeproces door mensen, als waren ze een *homo economicus*, is een idee-fixe. In de gedragseconomie wordt in dit kader gesproken over *time-varying discount rates* en *bounded rationality* (Pollitt & Shaorshadze, 2013). Deze begrippen hebben met elkaar gemeen dat ze refereren aan gedrag van mensen in een onzekere context. Mensen kunnen nooit precies berekenen hoe een beslissing (op de langere termijn) uit zal vallen en baseren zich op een relatief bescheiden hoeveelheid informatie (die voorhanden of bekend is). In tijden van transitie is de neiging om vast te houden aan het bekende of om de 'winst' op langere termijn niet overdreven hoog aan te slaan, des te relevanter. Voor een veranderingsproces richting circulaire economie in het algemeen en kringlooplandbouw in het bijzonder is juist aan de orde

dat er nog veel onzekerheden zijn. Boeren kunnen nog niet precies weten welke gevolgen hun beslissing zal hebben omdat er eenvoudig nog niet zoveel ervaring is met kringlooplandbouw en alles wat erbij komt kijken. Bovendien liggen de effecten van beslissingen van boeren en consumenten omtrent kringlooplandbouw of 'circulair consumeren' soms nog in de (verre) toekomst: zal een beslissing die een boer of consument nu neemt om bij te dragen aan kringlooplandbouw later echt wel het gewenste effect hebben? Bovendien is het ook gemakkelijker om te beslissen over iets dat op korte termijn effect zal opleveren dan over iets waarvan de uitkomst verder weg ligt en daarmee meer onzeker is (*time-varying discount rates*).

Voor een veranderingsproces richting circulaire economie in het algemeen en kringlooplandbouw in het bijzonder is juist aan de orde dat er nog veel onzekerheden zijn.

De tweede veranderingsrichting waar Raworth (2017: 106) naar wijst in relatie tot de circulaire economie gaat over het meer vloeibaar worden van waarden en opvattingen in plaats van dat vaste voorkeuren gedragsbepalend zijn. Dit uitgangspunt is te verbinden aan wat in de gedragseconomie *framing* wordt genoemd. Het idee dat mensen minder vastgeroest zijn in hun waardepatronen wordt wel bevestigd zodra informatie op een slimme of andere manier wordt 'geframed' met als resultaat dat andere waardepatronen worden aangesproken. De wijze waarop circulaire economie of kringlooplandbouw worden gepresenteerd kan dus de nodige impact hebben op de gedragskeuzes van verschillende stakeholders ten aanzien van hun inzet en instemming. Die presentatie, die framing, betreft zowel gebezigde taal als beeldtaal. Met het oog op dit laatste is bijvoorbeeld bestudeerd hoe afbeeldingen van de natuur de waardeoriëntaties en intenties van consumenten om te recyclen konden veranderen (zie Jackson, 2006: 67).

De wijze waarop circulaire economie of kringlooplandbouw worden gepresenteerd kan de nodige impact hebben op de gedragskeuzes van verschillende stakeholders ten aanzien van hun inzet en instemming.

Weten we aan de hand van Raworth nu wat onder 'circulair' gedrag is te verstaan? Dat lijkt teveel gezegd, maar er is wel een begin gemaakt. Hoewel de aangestipte drivers van gedrag of gedragsoverwegingen – sociale normen, pro-sociaal gedrag en eerlijkheid,

coöperatief gedrag, time-varying discount rates en bounded rationality – ook voor het doen en laten in de 'lineaire' economie en landbouw van belang zijn, is onze veronderstelling dat ze een belangrijkere rol hebben in (het proces naar) de circulaire economie en kringlooplandbouw. De suggestie is dat 'circulair' gedrag wordt gekarakteriseerd door rekening te houden met de waarden en normen en belangen van anderen, door een gerichtheid op samenwerking, door een langere tijdshorizon mee te nemen en door meer risico's te durven nemen. Grosso modo levert een eerste schets van circulair gedrag het beeld op van gedrag dat minder individueel en meer inclusief gericht is, minder calculerend en controlerend en meer impulsief en innovatief.

Grosso modo levert een eerste schets van circulair gedrag het beeld op van gedrag dat minder individueel en meer inclusief gericht is, minder calculerend en controlerend en meer impulsief en innovatief.

Nadere gedachtevorming en onderzoek zijn nodig om scherper te krijgen wat onder circulair gedrag is te verstaan en wat de specifieke karakteristieken ervan zijn. Hetzelfde geldt voor de kwesties hoe circulair gedrag wordt gemotiveerd, welke kennis en vaardigheden dit vraagt en door welke omgevingsfactoren het (on)mogelijk wordt gemaakt. Tot het dossier van kringlooplandbouwbeleid behoort dan ook om te achterhalen welke interventies zijn te ontwerpen en te implementeren die op effectieve manier circulair gedrag ondersteunen. Gegeven de opmerkingen gemaakt aan het begin van deze paragraaf over dat de (omslag naar) kringlooplandbouw staat of valt bij het gedrag van stakeholders, is er alle reden het gedragsperspectief op kringlooplandbouw verder te ontwikkelen om zodoende beter te bepalen welk gedrag de circulaire landbouw (vooruit)helpt.

Kringlooplandbouw als uitdagend verhaal

Kringlooplandbouw is een wenkend perspectief in de mate dat deze een perspectiefwissel betekent. In dat geval zijn de circulaire uitdagingen niet gering. Het bovenstaande is bedoeld om de neergelegde LNV-visie en haar implementatie te ondersteunen door drie aanvullende circulaire uitdagingen te benoemen die de moeite waard zijn om aan te gaan. In omgekeerde volgorde dan waarin ze hierboven de revue zijn

gepasseerd, is het een opgave voor LNV-beleid en bestuur om veel nadrukkelijker stil te staan bij hetgeen uiteindelijk het handelingsperspectief aan kringlooplandbouw geeft: het gedrag van mensen – van boer tot en met burger, van ondernemer tot overheid zelf. Wat kunnen of moeten we ons voorstellen bij circulair gedrag en hoe afwijkend is dat van ‘lineair’ gedrag? Een soortgelijke vraag is vervolgens te stellen als circulair gedrag vervangen wordt door circulaire bedrijfsvoering. De uitdaging hier is verdieping en verheldering te krijgen in wat circulaire businessmodellen zijn, hoe en in hoeverre ze voorbij (eco-)efficiency kunnen gaan en weten te vermijden van verdien- naar verliesmodel te evolueren zodra geprobeerd wordt een ‘economie van het genoeg’ en ‘kwalitatieve’ groei in de bedrijfslogica op te nemen.

De bestuurskundige uitdaging voor LNV is verschillende visies op transitie en de positie van de overheid hierin mee te nemen. Al was het alleen al om te beseffen dat de verdere ontwikkeling van het eigen verhaal van kringlooplandbouw een wezenlijke factor is in de verdere ontwikkeling van die kringlooplandbouw. Nieuwe hoofdstukken, aanvullende verhaallijnen, brengen vernieuwing en scherpte aan, houden het circulaire landbouwverhaal spannend en helpen voorkomen dat het niet wordt ingekaderd door het bekende verhaal. Want, als gezegd, het kringloopverhaal is uitdagend als het anders is dan *business and policies as usual*, als het verder gaat dan het treffen van *no regret*- en innovatiemaatregelen, zoals het stimuleren van leerprocessen of het formuleren van ambities. En er sprake is van een circulair landbouwverhaal waarin onderkend wordt dat transitie naar een circulair voedselsysteem winnaars en verliezers kent en waarin stevige beleidskeuzes worden gemaakt voor en tegen bepaalde productiepraktijken en hoe daar in subsidie-, inkoop- en landbouwbeleid consistent gevolg aan is te geven – zodanig ook dat koplopers beloond worden voor hun pionierswerk in plaats van het kind van de rekening worden. Een verhaal ook waaruit spreekt dat praktijkinitiatieven die zich kenmerken door consensusvorming en het zetten van geleidelijke stappen vooruit op zichzelf niet zorgen voor koerswijziging in rijksoverheidsbeleid, terwijl een beleidswijziging van rijksoverheidswege wel aanzet tot een zetten van fundamentele stappen door bedrijven en burgers. Uitwerking geven aan verhaallijnen als deze vragen er bijvoorbeeld om specifieke aandacht te richten op verliezers in de transitie naar kringlooplandbouw of roepen de vraag op hoe ver het ‘meestribbelen’ van degenen die zich voor laten staan op consensusvorming ons gaat brengen in het maken van de omslag naar kringlooplandbouw.

Het is de vraag hoe ver het ‘meestribbelen’ van degenen die zich voor laten staan op consensusvorming ons gaat brengen in het maken van de omslag naar kringlooplandbouw.

De in deze policy brief aangestipte circulaire uitdagingen willen helpen het kringloopverhaal verder te brengen. Een verhaal waarmee de LNV-visie zeker een begin heeft gemaakt om dat te vertellen. Maar wanneer kringlooplandbouw het nieuwe narratief voor landbouw en voedsel wil zijn en blijven, dan is het essentieel dat het verhaal wordt doorontwikkeld. Zeker ook als kringlooplandbouw wil beantwoorden aan de hoge verwachtingen die worden gekoesterd. Dit vraagt om een kringloopverhaal dat duidelijk afwijkt van het bekende ‘lineaire’ paradigma en bijbehorende praktijken, patronen en principes. Het uitdagende verhaal van kringlooplandbouw geeft richting aan ketenactoren, inspireert en engageert ze. Dit is belangrijk genoeg als wordt ingestemd met Trond Selnes en Gemma Tacken, die hun rapport *Voedselbeleid in transitie* (2019:34) eindigen met op te merken dat voor wat kringlooplandbouwbeleid betreft de tijd rijp is voor verzwarende van de aanpak evenals voor het verleiden van actoren in het voedselsysteem om in beweging te komen en bij te dragen aan het transitieproces naar circulaire landbouw. Anders gezegd, die inspiratie en betrokkenheid is belangrijk genoeg wanneer alle partijen eigenaarschap en verantwoordelijkheid hebben voor voedselproductie en -consumptie met respect voor ecologische draagkracht, gezondheid van mensen en welzijn van dieren.

Wanneer kringlooplandbouw het nieuwe narratief voor landbouw en voedsel wil zijn en blijven, dan is het essentieel dat het verhaal wordt doorontwikkeld.

Literatuur

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behaviour. *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Assche, C.A. van, Beunen, R., Duineveld, M. (2017). Co-evolutionary planning theory: Evolutionary governance theory and its relatives. In: M. Gunter, A. Madanipour & V. Watson (Eds.) *Routledge handbook of planning theory*. London: Routledge, 221-236.
- Boer, I.J.M. de & M.K. van Ittersum (2018). *Circularity in agricultural production*. Wageningen: Wageningen University & Research.

-
- BZ/LNV (2019) Kamerbrief Op weg naar een wereld zonder honger in 2030: de Nederlandse inzet. Den Haag: ministeries van Buitenlandse Zaken en Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit.
- Dagevos, H. & Hoes, A-C. (2018). Visie op kringlooplandbouw vraagt om vervolg. *Vork*, 5, 24-29.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (2010). *Predicting and changing behavior: The reasoned action approach*. New York: Psychology Press.
- Geels, F.W. (2004). From sectoral systems of innovation to socio-technical systems: Insights about dynamics and change from sociology and institutional theory. *Research Policy*, 33, 897-920.
- Hofmann, F. (2019). Circular business models: Business approach as driver or obstructer of sustainability transitions? *Journal of Cleaner Production*, 224, 361-374.
- Jackson, T. (2005). *Motivating sustainable consumption. A review of evidence on consumer behaviour and behavioural change*. Guildford: University of Surrey.
- Koole R.A. (2019). Is een 'akkoorden-democratie' wel een democratie? *Regelmaat*, 34, 96-111.
- Lange, P.A.M. van, Joireman, J., Parks, C.D. & Dijk, E. van (2013). The psychology of social dilemmas: A review. *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 120, 125-141.
- LNV (2018). *Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden – Nederland als koploper in kringlooplandbouw*. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit.
- LNV (2019). *Realisatieplan visie LNV: Op weg met nieuwe perspectief*. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit.
- Loorbach, D. (2009). Transition management for sustainable development: A prescriptive, complexity-based governance framework. *Governance*, 23, 161-183.
- Pollitt, M.G. & Shaorshadze, I. (2013). The role of behavioural economics in energy and climate policy. In: R. Fouquet (Ed.) *Handbook on energy and climate change*. Cheltenham: Edward Elgar, 523-546.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st-century economist*. London: Random House Business Books.
- Selnes, T. & Tacken, G. (2019). *Voedselbeleid in transitie: Inzicht in belemmeringen voor kringlooplandbouw*. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- Termeer, K. (2019). *Het bewerkstelligen van een transitie naar kringlooplandbouw*. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Tunn, V.S.C., Bocken, N.M.P., Van den Hende, E. & Schoormans, J.P.L. (2018). Business models for sustainable consumption in the circular economy: An expert study. *Journal of Cleaner Production*, 212, 324-333.
- Weick, K. (1984). Small wins: Redefining the scale of social problems. *American Psychologist*, 39, 40-49.
-

© 2020 Wageningen, Stichting Wageningen Research, Postbus 9101, 6700 HB Wageningen; T 0317 48 07 00; www.wur.nl
Stichting Wageningen Research. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Stichting Wageningen Research.

Stichting Wageningen Research is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

Informatie

Wageningen University & Research
Postbus 9101, 6711 HB Wageningen
Contact: Hans Dagevos
T +31 (0)70 3358 219

Voor meer informatie over kringlooplandbouw, zie:

<https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Kringlooplandbouw.htm>
